ԲԱԳԴԷ

ՊԵՐՃ ՊՈՕՇԵԱՆՑԻ

Նուէր մեծ. բժշկապետ Յովհաննէս Գասպարեանցին։

(Նարունակութիւն [1])

ԻԶ.

ՏՈՒՏՈՒ

Կարբուը, Կիզի-մատուռի հիւսիսային կողմը, շատ ժամանակ չէ՝ մի ձեռք տուն է բուսել, մի երկու յարկեայ փոքրիկ շէնք։

Ինքն ըստ ինքեան այդ շէնքը մի երևելի և նշանաւոր բան չէ, փոքր ի շատէ ճաշակը զարգացած մարդի համար աչքի ընկնող ոչինչ չ'ունի. բայց ներկայ Կարբու նման մի գիւղի համար այդ տունը լաւերից մինը կարելի է համարել։

Լաւ ասածս պէտք է հասկանալ վերնայարկի վերաբերութեամբ, ապա թէ ոչ, ներքին յարկի վերայ ոչինչ ջանք չի գործ դրուած, անկարգ, անձև պատերով շրջապատած մի քանի ծակեր են, որոնք ոչ գոմի պէտք կը լինին, ոչ խոհանոցի ու մառանի, ոչ գրաստ կապելու մարքի տեղ է թողած, ոչ վառարանի ծխնելոյզ, ոչ գիւղական թոնրի համար մուխ քաշելու երդիկ և ոչ լոյս մտնելու մի ծակ։

Այս իսկ պատճառաւ՝ շինուած օրից մինչև հիմի ներքնայար-

[1]) Տե՛ս «Մուրճ»-է 1889 թ. № 12 և 1890 թ. № 1, 2, 3, 4։

կումը շունչ կենդանի եթէ որոնելու լինիս, ցամաքային խոնաւասէր գորտերից ու հողաբնակ ժժմունքներից աւել ոչինչ չես գտնիլ։ Տան տիրոջ ուշքն ու միտքը, բոլոր հոգացողութիւնն ու ծախսած դրամը սպառուել է վերնայարկը զարդարելու և արևելեան ճաշակով կարմիր և կանաչ նկարներով լցնելու վերայ։

Պարսիկ ծաղկարարը հարեմական, ախտաբորբոք սեղեխների կենդանագիրներ ծեփելով սենեակների պատերին, համակերպուել է, երևի, տան տիրոջ ժամանակակից հաճոյքներին և դիպուածական տրամադրութիւններին։ Դիպուածական և պատահաբար՝ որովհետև տան ջահել տերը շինութիւնն սկսելուց մի քանի օր յառաջ միայն զգաց իսկապէս, որ ինքն էլ նորահաս երիտասարդ է և բնական հակումն ունի դէպի գեղեցիկ սեռը։

Նորաշէն պալատը, եթէ լսողների ականջին ծանր չը հնչէ այս մեծաբանութիւնը, և իւր տերը շատ չար ու բարի լեզուներ սրեցին իրանց դէմ և բամբասանքների ու ասակուսէքի տեղիք տուին։

Խօսողներն իրաւունք ունէին. տունը շինուել է, կահաւորուել է, կարասիներով լցուել է, բայց ոչ տերը մի կտոր հաց է կերել մէջը և ոչ տես ու ծանօթներ մի կթղայ օղիով շնորհաւորական բարեմաղթութիւններ են արել։

Ցորեկները դռները բոլորովին փակ են եղել, իսկ գիշերները մի պառաւ կին միայն ձիթի ճրագի աղօտ լուսով, ուրուականի նման, իւր երկար ստուերն է տարածել անկիւնից անկիւն, սենեկից սենեակ։

Երդուել չեմ կարող, վերջերումս գիշերներ են պատահել, երբ տան երիտասարդ տէրը իւր հնմաշ անկողինը գետնին փռուած թողնելով՝ ինքը ժամերով երթևեկել է փակուած սենեկի մէջ և յուսահատ կամ յուսապարար գլորուել ու խռմփացել մինչև լոյս։

Պարզելու համար ասենք, որ տան տէրը, որ թոյլ է տուել իրան այս շռայլութիւնը, մեր բարեկամ Բղդէն է. իսկ պառաւը՝ իւր մայր Սալբին։

Բղդէն շինութիւնն սկսել տուեց Երևանից վերադառնալու օրը, և ի պատիւ նորա՝ պէտք է խոստովանած՝ ոչինչ չը խնայեց իւր շէնքը փառազարդելու համար, որպէս զի, ինչպէս ինքը շատ անգամ յեղյեղում էր իւր սրտի խորքում, ջհուտ Աղաջանի աչքերը շլացնի իւր հարստութիւնով, Շողիկին իրանը շինի, փափագին հասնի

և յետոյ Աղաջանին լակ ձուի նման պատովը զարկի, հողի հետ հաւասարացնի։

Բղդէն շինութիւնը կարգի դրեց ու ինքն իւր նոր գործին տիրացաւ։

Այդ էր պատճառը, որ ցորենառուի թափառական պաշտօնը թոյլ չէր տալիս նրան վայելել իւր պալատի հեշտութիւնները։

Սալբին էլ, իբրև հին կին, աւելի գերադաս էր համարում իւր մխոտ թոնրատանն օրն ի բուն փսփսալ, քան թէ աղտոտ ոտքերով սենեակների փռուածքը տրորել։

Ուրիշ գործ ու զբաղմունք չ՝ունէր Սալբին. նա շարունակ պարապած էր իւր որդու գնած դիւրագին յախճապակեայ պնակները լուանալով, որոնք Կարբու համար նոր շռայլութիւններ էին. ըստ որում գործածականը տեղական շէնքի հասարակ կաւէ անօթներ էին։

Պառաւը լուանում էր, ցամաքեցնում էր, դասաւորում էր իւր թոնրատան դարակների վերայ և կրկին մի ժամից վայր էր բերում և էլի լուանում։

Սալբու սովորական զրոյցընկերը լինում էր Տուտու նանը. և Տուտուն էր, որ շարունակ հանդիպում էր Սալբուն պնակները լուանալու։

—Հերի՛ք է, հերի՛ք, Սալբի բաջի՛, ախար ընչո՞ւ են, որ այդքան լուանում ես, առած օրից դէսը դեռ չեն իւղոտուել, տղէգ տան երես չի տեսնում, դու էլ Բայազիդից բերած ժանգոտ պղնձէ ամանումն ես չլքուր ուտում, իսկ թանով ապուրի համար՝ հողէ քերեղանը կայ ու կայ։

—Ընչի՞ աղտոտ թողնեմ, փոշին կը նստի, շնորհքը կ՝երթայ, Տուտու ջա՛ն, տես ի՞նչպէս ֆրֆուում են, Սալբին մեռնի՛ սրանց առնողի ջանին, ոգևորուում էր Սալբին և ուրախութեան արտասուքը ծպծպան աչքերից ցողում։

—Աստուած քեզ բաշխի՛ մինուճարիդ, բարո՛վ մի խորոտիկ հարս բերես, նոր շինած քեօշկ ու սարայումը· շորոր տալով առջևդ պտոյտ դայ, միշտ ցանկութիւն էր յայտնում Տուտուն և առաջարկում Սալբուն հանել ծոցից իւր քթախոտի տուփը։

—Զէ՞ որ երեկ բուռնութուդ պարկը լցրի, Տուտո՛ւ, դու հէնց դորա համար ես գալի՞ս, յանդիմանում էր շատ անգամ Սալբին Տուտուին, բայց միշտ էլ նորա պարկը լցնում էր։

Մի օր Տուտուն, ըստ սովորականին, ներս մտաւ Սալբու մօտ և սառած մնաց։

Պառաւի աչքերը խոր ընկած էին, չորացած արտասուքի հետքերը նշմարուում էին, գոյնը դալկացել էր, թիկունքը կռացել, երկուտակուել էր։ Մի խօսքով, Սալբին այսօր կատարեալ զառամութեան հասած պառաւի էր նման, որ այլ ևս գործելու ոյժ չունենալով՝ խնամատար հոգածուից միանգամայն զուրկ՝ մահ է խնդրում և անողոք մահը փախս է տալիս նրանից։

Սալբին նստած էր պրտուեայ խսիրի վերայ, պնակները անկարգ ցրուած էին առջևը, մի հատ էլ ձեռքին էր մնացած, երևում էր՝ ուզեցել է լուանալ և չի կարողացել։

—Ի՞նչ է, ի՞նչ է պատահել քեզ, Սալբի բաջի՛, մօտ վազեց Տուտուն, այդ ի՞նչ օրն ես ընկել։

—Ոչի՞նչ, խոր հոգւոց հանեց Սալբին։

—Ի՞նչպէս ոչինչ, այստեղ կոյր մարդ չը կայ, ամեն մի աչքիդ բունը մի մի ընկուզից աւելի են տռզել, մեծացել, գերեզմանից դուրս քաշած չորեքօրեայ Ղազարոսի գոյնն ես ստացել։

—Ի՞նչ անեմ, Տուտո՛ւ, մօր օրօրոցը կրակ պէտք է ընկնէր, որ ոչ մեծանար, ոչ որդու ցաւեր տեսնէր։

—Ի՞նչ է քա, չը լինի՞ Բղդէդ, հեռի իրանից, մի հանդիպսի է (պոպոհաբէ) հանդիպել։

—Հանդիպսի՛ հանդիպի իմ երեխին հանդիպսի հանդիպեցնողը։

—Ախար ի՞նչ կայ։

—Էն կայ՝ որ երեխիս խելքը գլխին չի։

Այս բացականչութիւնով Սալբին պատմեց, թէ մի քանի գիշեր է միայն, որ իւր որդին տուն է գալիս, այն ինչ նոր պաշտօնին տիրացած օրից, մեծ մասը գիւղերումն էր մնում, թէ իւր Բղդէն մտնում է սենեակներից մէկի մէջ և փակուում, ոչ հաց և ոչ ջուր է պահանջում և շարունակ բաց աչքով լուսացնում է՝ ինքն իրան խօսելով և հառաչանքներ ու սպառնական խօսքեր արտասանելով։ Պատմեց Սալբին՝ թէ ինքը բազմիցս դուռը բաղխել է, աղաչել, թախանձել է՝ տուն թողնել իրան, յայտնել ցաւերը, բայց որդին անողոք է մնացել մօր պաղատանքներին և երկու խօսքով ահ տուել, թէ նա իւր գլուխը մահու կը տայ, դաշոյնով սեպհական փորոտիքը կը թափի, եթէ միւս անգամ իրեն ձանձրոյթ պատճառեն։

Վերջ բանին պատմեց Սալբին, թէ ինքը մի հնարք է մտածել, հէնց որ որդին ձիուց իջել է՝ նա մի տեսակ յաջողեցրել է հեռը ներս մտնել նորա սենեակը, փարուել է Բղդէի ծնկներովը և մայրական ստինքն ու ծծած կաթը բարեխօս կացուցանելով՝ կարողացել է դուրս կորզել իւր հարազատի սրտնեղութեան շարժառիթը։

—Սաքի թէ ի՞նչ, հետաքրքրուեց Տուտուն։

—Թէ էն՝ որ իմ սիրելի զաւակը սիրահարուած է։

—Ուրեմն դու դորա համա՞ր ես գլուխդ մահու տալիս, ծաղրեց անմխիթար մօրը խելացի Տուտուն. օրն էսօր կերթամ խնամխօս և լոյսը չը բացուած՝ նշանը կը տանենք։

—Հէնց էդ է, որ տղիս ցաւի դեղապետը, նորա դարդի դարման պտուղը քաղած ու տարած է, այլ ևս ձեռք չի ընկնիլ, հոգոց հանեց Բղդէի մայրը և պարզ ասաց, որ իւր որդին ցնդած է Ջհուտ Աղաջանի դուստր Նողիկի սիրով, իսկ, ինչպէս յայտնի է, Նողիկն երկու տարի է, որ անուն արած է, տիրունի է և մի քանի օրից կը պսակեն, կը տանեն։

—Է՛հ, քո ճարը գա՛յ, քամահրեց Տուտուն, մէկը չը լինի, միւսը կը լինի, աղջիկն աղջիկ է, Կարբուց մի՛ ուզիլ, ուրիշ գիւղից տար, Բղդէիդ հիմի ամենքը կ՚ուզեն փեսայացնել. դու իրանից հարցրո՛ւ, յոյս տուեց Տուտուն, որի վերայ մատը դնի, ես մի օրումը գլուխ բերեմ։

Որդեսէր մօրը չը կարողացան սփոփանք պատճառել կարեկից հարևանի մխիթարական խօսքերը. նա յայտնեց, թէ իւր որդին կտրական վճռել է՝ Աղաջանի տունը բնաջինջ առնել, Բստինենց Սհօյի ծուխը կտրել և վերջն իրա գլուխն սպանել, եթէ գործն այդպիսի վախճանի հասնելու լինի։

Վերջապէս Սալբու խօսքերիցն իմացուեց, որ Տէր-Յակովբի պատգամաւորութիւնն անյաջող է եղել, թէ Ջհուտ Աղաջանը վըճռողապէս յայտնել է, որ եթէ աշխարհումն մնան միայն ինքն ու Բղդէն՝ նա այն ժամանակն էլ իւր աղջկանը կը թթուացնի, կը քացախացնի, կը պառաւացնի և Բղդէին չի տալ։

Տուտուն քթի տակին ժպտաց։

—Իսկ եթէ ես գլուխ բերեմ, ինձ ի՞նչ կը տաք, հարցրեց նա։

—Ինչ քո սիրտը կը ցանկանայ։

—Խօսքով փլաւ չի եփուիլ, իւղ ու բրինձ է հարկաւոր, բեր տեսնեմ՝ ո՞րքան ես ցնծում, որ ես ամեն դժուարութիւն հեշտացնեմ։

—Է՛հ, Տուտու ջա՛ն, շատ մեծ մեծ ես բրթում, կուրանայ ու խաւարի Բղդէիս մէրը, նորա առաջին բոլոր դռները փակ են. երեխէս պատմեց, թէ ինքն էն ծակծկոտուելու Նողիկի հետ երեսէ երես խօսեցել է և նա իմ տղիս մարդատեղ չի դրել։

—Էդ ո՞ւ՞ր՝ նչ, դու փող ասա՛, որ աչքեր կապի, մենք էնպէս կ՝անենք, որ Նողիկը մոմի պէս կը հալուի ու կամքի կը գայ, մենք էն հնարը գիտենք, որ եթէ դռները առաջին փակէք, երթկովը տուն կ՝ընկնի։

—Տուտու ջա՛ն, էլ ո՞ր օրուայ համար ես պահել բարեկամութիւնդ։

- Ախար բան ասացի, սրբի դուռն էլ առանց խաչհամբուրի չեն գնում, դեռ մոմն ու խունկը, մատաղն ու գանձանակը չեմ ասում։

—Ա՛յ քեզ դուրբան, ինձ փողն ո՞վ է տուել, որ քեզ տամ, եթէ բանը գլուխ բերես, Բղդէս քաշովդ մին ոսկի կը տայ։

—Հապա դու էլ ընչի՞ ես անունդ Բաղդասար աղայի մէր դրել, որ մի քանի սև փող էլ չ՝ունիս ծոցումդ՝ քեզ համար ժամի ու աղքատի տալու։

—Թէ սև փողով բան գլուխ կը գայ, աչքի՛ս վերայ. հաւ ու ճիւ եմ ծախում, ձու ու բազուկ եմ ծախում, մէկ մէկ Բղդէս սիրտն ուրախ ժամանակը սպիտակ փողեր է տալիս, թէ՝ ադէ՛, քեզ համար գանձանակի փող արա՛. էլ ի՞նչ երկարացնեմ, բաժինքումս բերած քսակիս մէջ տասը մանէթի չափ հոգեպահուստ ունիմ, թէ որ Բղդէիս փափագը կատարուելու համար էդքանը բաւական է, վե՛ր կալ, վերջն էլ երբ Նողիկը մեր դունով հարս մտաւ, կա՛ց ու ոսկու մէջ լեղ տո՛ւր։

—Առաջին ծախսերի համար հերիք է, գնա՛ բեր։

—Բայց չ՝ասացիր, թէ մոքինդ ի՞նչ է, ի՞նչ հնարքներ ես գործ դնելու։

—Էդ բանից ձեռքերդ լուա՛, տասը մանէթ չէ, որ քաշովս մէկ ակն ու մարգարիտ տաք, իմ բերանիցս ոչ տաք դուրս կը գայ, ոչ հոմ։

Շատ խնդրեց Սալբին, բայց Տուտուն ճնաց անպողդողդ, հետն

էլ սպառնաց, որ եթէ իրան չեն հաւատալ, մի շաբաթ չի քաշիլ, Բղդէն իսպառ խելքահան կը լինի, կամ արենոտէր դառնալով՝ Սիբիր կերթայ։

Այս խօսքերն էին, որով տասնեակ տարիներով դիզած Սալբու կոպէկներն ու սպիտակ փողերը լոյս աշխարհ տեսան և Տուտուի ծոցագրպանումը զետեղուեցան։

ԻԷ.

ՆՈՐ ԱՇԽԱՐՀ, ՆՈՐ ՄԱՐԴԻԿ

Փամբակաձորումն է Հ. անունով հայաբնակ գիւղը։ Նա արքունի ճանապարհից շատ ծռանց է և ընկել է Արարատի ու Փամբակի բարձրաբերձ լեռներից կազմուած մի խոր ձորի մէջ։

Այս գիւղի հետ հաղորդակցութիւն ունեցող անիւի միակ ճանապարհը գալիս է գիւղի արևելեան կողմից, իսկ արևմտքից միմիայն մի նեղ կիրճ է առաջնորդում ձիաւոր կամ հետևակ ճանապարհորդին դէպի ձորաբնակ կիսավայրենի, բայց հիւրասէր ժողովուրդը։

Այսօր չէ՝ բայց տասը տարի սրանից յառաջ իւր գլխից ձեռք վերցրած մարդը միայն իրան թոյլ կը տար առանց շատերի ուղեկցութեան վստահօրէն անցկենալու վայրի այծերի և մանրատոտիկ եղնիկների այս քարածերպերիցը և Հ. գիւղը մտնելու։

Ուրիշ ելք, կամ մուտք ամեն կողմից բնական լեռնային սահմաններով ընդհատուած են։

Զորամիջի է, ասացինք, Հ. գիւղը, բայց ինքը նստած է լեռան բարձրագիր լանջի վերայ։

Այդ դիրքը ընծայում է գիւղին մի բանաստեղծական տեսք՝ արևելեան լայն ճանապարհով գիւղն եկող սայլաւորների, ձիաւորների և հետևակների համար։ Փոխադարձաբար՝ գիւղացիք էլ միջոց ունին իրանց տների առաջից զուարճանալ իրանց մօտ շնորհ բերող ճանապարհորդներին տեսնելով։ Ուզում եմ ասել, թէ որքան գիւղի արևմտեան կողմը սեղմուած է սարերի մէջ, հետևաբար մինչև գիւղի ափը չը հասնես, մի տուն չես տեսնիլ, այնքան ընդհակառակն արեւելքից մի լայնատարած, ծաղկալից, սիրուն հովիտ ընդարձակուում է և ծայրը մինչև մեծ ճանապարհը հասցնում։ Եթէ աչքերդ սուր

են, դրանդ նստի՛ր և հինգ վերստից եկողին նայի՛ր, հէնց կարծես, եկողը, թէյի բաժակի նման, մատուցարանի վերայ առաջդ է գալիս։

Աշնան վերջերն է. լեռների կատարները մէկ օր՝ տարիների հաշիւը կորցրած զառամեալ ալևորի գլուխ են դառնում, միւս օրը՝ թխագանգուր երիտասարդի կերպարանք են ստանում արեգակի քմահաճութեան համաձայն. միմիայն հայի համար երկու նուիրական ալեզարդ ծերունի նահապետներն են, որոնց վեհութեան յառաջ խոնարհում են Այրարատ աշխարհի բոլոր միւս բարձրաւանդակութիւնքը. Մասիսն ու Արագածն են, որ սպիտակափառ գլխներով հարաւից և հիւսիսից հովանաւորում են իրանց փոքր եղբայրներին։

Ղարաչօբանու լեռը, որ Փամբակի հարաւային կողմի սարերից ամենաբարձրն է և Հ. գիւղը տանող լեռնային ուղղաձիգ ճանապարհը, ամառն էլ վտանգաւոր է, թող թէ աշնան վերջին կամ ձմեռը։ Վտանգն երկու կողմից է. եթէ բաղդ ունեցար ազատ պրծնել սարի գլխի անընդհատ գիժ քամիներից և բքերից, կարող ես անբաղդ գտնուիլ և մի վայրկենի մէջ գլխիցդ զրկուել և ձորն ի վայր անդլուխ թաւալագլոր մինչև անդունդը ճանապարհորդել ու այնտեղ արծիւների ու անգղների համեղ կերակուր լինել։

Ես ոչ ականատես և ոչ երաշխաւոր եմ, միայն ասում են՝ որ Ղարաչօբանի բարձրութեանց վերայ բնութիւնն ինքն է մարդակեր աւազակների համար յարմար որջեր ստեղծել։

Ահա այս ահռելի սարիցը, աշնան վերջին, անվնաս ցած իջան երկու հոգի և երեսներին խաչ քաշեցին, երբ Հ. գիւղի արևմտեան ափի մարագներից մէկի պատի տակին հանգիստ առան։

—Կինարմատի խելքով ընկանք, ադէ՛ (մայրիկ), ասաց երիտասարդ տղամարդը ձիու սանձը բռնելով, ես օձի միս կ՚ուտեմ և միս անգամ կրկին այս տեղով չեմ վերադառնալ։

—Իմ յոյսս հաստատ էր, որդի՛, որ Հ. գիւղի հրաշադործ տերտերի արժանաւոր օրհնութիւնը մեզ կը պահպանի. մինչև էսօր նորա դուռը գնացողներից ոչ մէկը փորձանքի չի հանդիպել։

—Է՛հ, ինչ և իցէ, Աստծուն փառք տանք, որ էս անիծած սարիցն ազատուեցինք, և շտապենք՝ քանի մութը չի կոխել՝ էս անլեզու անասունի համար մի տաք գոմ ու կեր ճարել, մեզ համար էլ մի գլուխ դնելու տեղ գտնել։

—Սիրտդ հանդարտ պահիր, զաւակս, մենք ուղղակի կ'իջնենք տէրտէրի տանը. լուսահոգի հօրդ հետ նա սրտէ ի սիրտ բարեկամ էր և Մողնու ուխտին տուրբ Գէորգ գալուս մի երկու գիշեր Կարբու

Տուտուն ստացաւ Սալբուց տասը մանէթը և նոյն օրը որդու ուղեկցութեամբ Փամբակու ճանապարհը բռնեց։ Երկրորդ օրն էր, որ Նրանք Կարբուց դուրս էին եկել։

Տուտուն զարմացած՝ որդուն հարցասիրական նշան արաւ, երբ Ծերունու յարկի տակ տեսաւ երկու ուրիշ օտարականներ էլ, որոնցից մէկը մի հաստամորուս ռուսի մուժիկ էր, միւսը գլխի կէսը մէջ տեղից զերծած մեծափափախ ուղտապան, Զօբանքեարայ Թուրք։

—Ա՛ կնիկ, ասաց Ծերունին կիսաերևանցու՝—կիսալոռեցու. բարբառով և առոգանութեամբ, որով խօսում են ընդհանրապէս փամբակեցիք և որը մենք աւելորդ ենք համարում կրկնելը. ա՛ կնիկ, շուտ արա՛ էս այլազգերին հաց ուտացրո՛ւ, Թող գնան հանգստանան, հարսներին էլ հրամայի՛ր, որ ջահէլներին աւանձին իրիկնահաց տան, իսկ մեզ համար, մեր երկու ազիզ հիւրերի հետ միասին մեր փոքր տանը սուփրայ բաց արա՛, նստենք, չորս հոգուով մի քիչ քաղցր զրոյցներ անենք։

Տուտուն գլխով բացասական շարժումն արաւ և յայտնեց, որ իրեն համար ամօթ է տան տիրոջ պէս մի պատուելու Ծերի հետ սեղան նստել, կամ թէ բերանի փակը արձակել ու խօսել։

—Չէ՛, պատասխանեց Ծերունին, այսուհետև ոչ քեզ, ոչ իմ պառաւին վայել չէ չըխօսքան մնալ, կամ տղամարդից քաշուել, մենք երեքս էլ օրերս անց ենք կացրել, ասաց, Թող ջահէլ հարսներն իրանց յարգևոր պահեն։ Դուք, կարծեմ, շատ զարմացաք, երբ ես ձեզ ասացի, թէ էսօր տէրտէրին չէք կարող տեսնել. ես կամենում եմ սեղանի վերայ մեր իրիցի մասլահաթն անել։

Եւ հիւրասէր տանուտէրն այսպէս սկսեց իւր շատախօսութիւնը, նախապէս ներողութիւն խնդրելով, որ ինքը շատախօս կաչաղակի նման պէտք է ձանձրացնի իւր հիւրերին։

—Ինչպէս երևում է, ձեզ յայտնի է մեր տէրտէրի գրի զօրութիւնը, սրա նման գրբաց արար-աշխարհքումն երկուսը չի լինիլ. սրա մօտ գտնուած գրերը Սողոմոն իմաստունի իւր մատներով գրածներն են։

—Պարզ բան է, որ էնպէս օջաղ կայ, որ հօրից ու պապից ժառանգութիւն է ստանում բացի հողը, փողը, չորքոտանին, էլի մի էնպէս բան, որ շատերի տանը չը կայ։ Էնպէս տուն կայ, որ բոլոր

եղբայրներն իրանց պապերի գիտեցած արհեստն են բանացնում. օրինակի համար՝ հէնց մէկը մենք. ինձ Ջուհլակենց Դաւիթ են ասում, Ջուհլակենց տունը ողջ Փամբակին յայտնի է, ես էլ, իմ չորս որդին էլ, իմ բաժան եղբայրներն էլ՝ բոլորս Ջուհլակ ենք։ Հէնց որ դաշտի գործը վերջանում է, մէկս ու մէկս ոտներս հորումը քաշ ենք անում ու մակուկը խաղացնում. ա՛յ, տես քո բարի աչքովը, էն քնջնի փոսն է մեր Ջուհլակի հորը, հէնց էս սհաթիս էլ կտաւը հինած՝ սանտրի միջոցն անց է կացրած։

Տուտուն գլուխը տմբտմբացրեց ի նշան համաձայնութեան։

—Մեր հարևանենք էլ ներկարարենք են կոչում, շարունակեց Ջուհլակենց Դաւիթը, հէնց էս բոպէիս նրանց մեծի ու պստկի ձեռքերը կապուտ են, մեր գործած կտաւը նրանք լեղակի կարասն են կոխում, կապտացնում ու տիրոջը տալիս։

—Ցներ էլ կան, որ իրանց հին պապերից ժառանգել են մի մասունք, մի սուրբ աւետարան, մի խաչ և մինչև էսօր էլ նրանց քնջներից մէկում էդ սրբութիւնները բաղմացրած են, ուխտ գնացողների փափագը կատարում են, նրանց աչերն էլ էդ սրբի խաչհամբուրումն են ապրում։

Տուտուն կրկին հաւանական նշան արաւ։

—Հէնց էդպէս էլ մեր քահանէն է, կցեց Դաւիթը. էդ Սողոմոնիքն ու Վեցհազարեակն իւր պապերիցն են իրան մնացել. իմ ողորմած հոգի պապս պատմում էր մեր տէրտէրի պապերի արած հրաշքները։ Ասում է՝ դրանց տան հօտաղները, մշակները, մինչև անգամ կով կթող գնանիքը բոլորը սատանէք են եղել. ախար լսած կա՞ք, որ կին սատանայ լինի, բայց նրանք ունեցել են. էն ողորմածիկը գրի զօրութիւնովը սատանէքանցը դուրս է կանչել գեանի տակից, վրաներիցը մի մի մազ պոկել է, աղաքարի տակն է դրել ու նրանց իւր տանն անվարձ անհաց բանացրել է. ախար էդ անիծածները՝ ինչ տեղ ուզում ես պահիր իրանց մազը՝ կը հանեն ու կը կորչին, բայց հէնց որ աղաքարի տակը դրիր, դիպչել չեն կարող, դրանդ շունը կը դառնան։

—Ասում է մեր դիւղացիք՝ մեծ ու պստիկ մտիկ էին տալիս սատանէքանց ոտներին ու վրաները ծիծաղում, գլխներին վեր հատում. ախար սատանէքանց ոտները մերի պէս չեն, նրանց կրունկն

յառաջ է, մատները կրնկի տեղը։ Ուղիղ է, մեր տէր-Մանուկն էդ պէս բան չի անում, բայց սա էլ ուրիշ հրաշքներ է գործում։ Ես իմ աչքովս տեսայ, էս մեր պառաւի (իւր կնոջ մասին է խօսքը) էլ միտքն է, թէ մի ամառ ինչ օրին խաղաց տէր-Մանուկը սար եկող Ղազախի թուրքերի գլուխը։

—Անիրաւները մեզ շատ նեղութիւն էին տալիս, մեր հանդն ու արօտն ուտացնում էին, օր չէր անցկենում, որ մի վնաս չը հասցնէին։

—Այ երէ՛ց, ասացի, աշխարհքի համար կաս և մեզ համար չքուում է՞ս, շնորհքդ մի ցոյց տո՛ւր էս մարդակերներին, մեզ դրանց ճանգիցն ազատի՛ր։

—Տէրտէրը քթի տակին ժպտաց, ֆարաջէն յետ քաշեց, գօտկածալի կաղամարը բաց արեց ու ասաց.—դէ հիմի սէհր արէք (զուարճանալ)։

—Թուրքերի օրէքն (ջան) ու մերերն իրար դիմաց էին, մի բլրի գլխի նրանք էին պպզած՝ մէկէլի վերայ մենք, իրարից հեռու էինք, բայց իրար պարզ տեսնում էինք։

—Հէնց էնքան աչքովս ընկաւ, որ մեր տէրտէրը զրիչը դրեց իւր բութ մատի եղունկի վերայ ու մի բան խզմզեց։ Մէկ էլ ի՞նչ, աչքդ բարին տեսնի, մա՛րդ, կնի՛կ, երեխա՛յ, տասը տարեկանից սկսած՝ շորահան եղան, շորերը կապեցին գլխներին դրին, վրաները մնաց, հեռու հացիցս, հեռո՛ւ լսողաց, շապիկ ու շապկահընկեր. ամենքը կռնաբռնուկ արին ու մինչև ծնկները բաց՝ եալլա կանչելով՝ ճանապարհ ընկան, դէպի մեզ են գալիս։

—Հա՛յ հա՛ հա՛յ, դէ՛հ հա՛ դէ՛հ, ձայն ձայնի են տուել թուրքերը, քիչ մնա՛ց, մի՛ վախէք, սիրտ են տալիս իրարու, գնտի վարար ու գոչգոչան տեղն անցկացանք, դժուարը պրծանք, շուտով ափը դուրս կը գանք, կերթանք մեր հարևան հայերի օրէքը կը քանդենք, կաւերենք, կը կողոպտենք, նրանց կը փախցնենք ու նրանց արօտատեղերը կը խլենք։

—Դու մի՛ ասիլ, մէ՛րս, տաքացած պատմում էր Զուհլակենց Դաւիթը, մեր տէր-Մանուկը թուրքերի աչքին մի մեծ գետ է երևացրել, որպէս թէ մեր ու նրանց արանքովը կատաղած գետ է անցկենում։ Հիմի նրանք իրանց կարճ խելքովը գալիս են, որ մեզ տեղահան անեն, մեր իւրտը (ջան) խլեն։

—Տէ՛ր իմ արարիչ, ծիծաղու. կոտորուել ենք, մասներս կորեա՝ չենք հասկանալ, փորներս բունել, վեր ենք թափել.—ամա՛ն, այ երէ՛ց, ձէն տուի, քեզ մատա՛ղ, մենք մեռանք, մի ճար տե՛ս, էսքան ծիծաղն իւր քամակից լաց կը բերի։

—Հէնց էդ խօսքի վերայ՝ տէրտէրն եղունկի վերայ թքեց ու փեշով սրբեց։

—Թուրքերի աչքերը բացուեց, Մեացին կիսաճանապարհին կանա՝ տափի վերայ խայտառակուած, կանդնած։ Վերջն ամբոխները ծածկելու համար ձոր ու փոս մտան, թագ կացան, մկան ծակին հարիւր թուման կը տային, որ մէջը պարտակուին. բայց տէրտէրն էլ սպասել չը տուեց, կրկին գրիչը հանեց, եղունգի վերայ գրեց։ Նորից էս քո ղազախները դուրս թափուեցին ծակերիցն ու ինչպէս եկել էին, էն կարգով, որպէս թէ, ղեալը մտան ու յետ դառան։ Կիսաճանապարհին երկրորդ անգամ տէր-Մանուկը թլիսմը ջնջեց ու բոլորին դաշտի երեսին աղամմերկ թողեց։

—Էն օրից մինչև էսօր՝ մեր արօտատեղերից մի սմբուլ խոտ չի պակասում, մեր մի քնձռոտ (անանաս) ուլը չի կորել, մեր վերջին երեխի քիթն արիւնոտ չի եղել։ Հիմի նրանք տէրտէրին տեսնելուս եօթն օրէն ճանապարհից մինչև ծունկը գլուխ են տալիս։

Վերջապէս ջուհլակ Դաւիթը լուեց և Տուտուն պատմեց կարճառօտ իւր գալու պատճառը. Նորա ասելովը՝ օտարները խլել են իւր քրոջ որդու նշանածին, աղջկանը գիր են արել, սիրտը գողացել են, հիմի ինքն ուզում է տէրտէրի վեցհազարեակի շնորհիւ իրանց հարսնացուին օտարի ճանգից յետ խլել։

—Զեմ կարծում, որ մեր տէր-Մանուկն աղջիկ-տղայի գործում խառնուի, պատասխանեց ծեր Դաւիթը, էն վաղ էր, ինչ էշը կաղ էր, էն վաղ էր, որ մեր տէրտէրը մի գրչի ծէրով երկու ջահել սրտեր միլատուզի (մոգնիս) պէս քաշում, իրար էր կպցնում ու թէկուզ եօթը լուծք գոմէշ լծէիր, չէիր կարող ջոկել, բաժանել։ Հիմի տէրտէրը քաշուում է տղայ ու աղջիկ սիրահարացնելու գիրն ու թլիսմ անելուց...

ԻԹ.

ԱՆՁՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԻՒՆ

Աշունը շատ պտղաւէտ էր, պատերազմը խիստ կատաղի. ռուսի զօրքը Կարսը շրջապատել նստել էր, աշտարակցիք բոլորեքեան հարստացել էին, գինին և օղին մեծ գին ունէին և այդ առևտուրի մէջ աշտարակցիների հետ մրցումն անել ոչ մէկի գործը չէր. նրանց մի ոտքը Կարս էր, միւսն Արարատեան այգեգործ գիւղերում. բուն Աշտարակի գինին մի կաթիլը մի ոսկւով չէիր ճարիլ, լաւ կամ վատ, թունդ թէ թոյլ, թէկուզ մի երակն էլ թթուած՝ հաւաքում էին գիւղերից, լցնում տկերի մէջ և երեք-չորս օրից այս բոլորը իբրև Աշտարակու արտադրութիւն ծախում և վերադառնում, կրկին գիւղերն ընկնում։

Գնողներն էին սպաներն ու զինուորները։

Ոչ մի մարդ չէր վերադառնում պատերազմական դաշտից առանց նոր և թարմ լուրի, օրական մի քանի տեսակ համբաւներ էին տարածուում. մէկ հուչակուում էր, թէ Օսմանցին ջարդ ու փշուր խորտակուել է, նորա մի թևն իսպառ ոչնչացել է, միւս բաժինն իւր գնդերով գերի է բռնուել և քշուել խորին Ռուսաստան. միւս անգամ աղմուկն աշխարհը վերցնում էր, թէ Բէհբուդովը յետ է մղուել բաշիբոզուկներից մինչև Ախուրեանի ափը։

Այս լուրերից մի քանիսը հաստատութիւն էին գտնում, շատերն էլ հերքուում էին, նորութիւնները փոխադարձաբար ուրախութիւն և տխրութիւն էին պատճառում երկու դրացի այլակրօն ազգաբնակութիւններին. հայը հրճուում և փառք էր տալիս իւր Ցիսուսին, որ հզօր է արել կրօնակից ռուսի քաջ բազուկը և խաչի անսասան զօրութիւնով ընկճել խորտակել է լուսնի արածայր եղջիւրները, իսկ պարսիկն առ երեսս ուրախութիւն էր արտայայտում, բարձր քաղաքական վարչութեան գրաւոր հրամանին համաձայն աղօթում էր իւր մէջիդներում՝ ռուսի զօրքի սուրը կտրուկ անելու համար. բայց ի ներքուստ նա մահաբեր հարուած և կարեվէր խոց էր ստանում իւր սրտին։

Մեծ մարգարէի հաւատարիմ աւանդապահ կանաչագլուխ մոլ-

լաները, սպիտակագլուխ ախունդները, նոյնպէս և փէյղամբարի սերունդ՝ կապտագլուխ սէյիդները՝ թափառաշրջիկ դաւրիշների գործակցութեամբ ստիպուած էին երկու հակասական դեր կատարել. նոցա բերանից միանուագ և հով էր փչում և ջերմ, տաճարի ամբիոնից մոլլան ոգևորուած աւետում էր ռուսի զօրքի յաղթութիւնը, իսկ մասնաւորապէս ամեն ուղղափառ իսլամի վերայ պարտք էր դնում՝ որ նա օրական երեք անգամ կատարելիք նամազից մէկը բաժին հանի իւր հոգուն, որպէս զի իւր մահից յետոյ Մահմեդի դրախտի մէջ հուրիփարիներով շրջապատած լինի, իսկ երկու նամազը նուիրէ Օսմանցու թրի յաջողութեանը։

Վերոգրեալ խտրութիւնը անջատել էր դարերով միասին ապրած հային ու թուրքին. նրանք միշտ իրարից զգոյշ էին և պատրաստ էին մեռում. հայն իւր անձնապաշտպանութեան վերայ էր մտածում, պարսիկը վրիժաւորութեան և հայ գիւղերի բարիքին տիրանալու հոգսումն էր։

Թուրքն իրաւունք ունէր, լինելով բնական ծոյլ՝ իւր հողերը հային էր ծախում չնչին գնով մշակելու և օգտուելու, իսկ ինքը պարապում էր միայն կեղեքելով և յափշտակելով։

Հէնց էդ պատճառաւ՝ պարսիկները միանգամայն հողի հետ հաւասարուեցան, պատերազմի առթիւ ծանրացած հարկերի ու հասերի ներքոյ ճկուեցին, ռամիկ ու շինական, բէգզադայ ու խանզադայ, մի կտոր հացի կարօտ մնացին. ընդհակառակն, հայ գեղջուկը հարկահաններին էլ էր կշտացնում, իւր տունն էլ բարօրութեան մէջ էր պահում և նոյն իսկ պարսկին էլ էր օգնում, դեռ աւելորդը վաճառելով՝ կարողութիւն էր դիզում։

Ի՞նչ անեն ուրեմն պարսիկները, որ չը նախանձեն. դիպող բոպէի էին սպասում, որ վրէժ առնեն. կուտակուել էին մթին և լեռնաչափ ամպերը, որոտմունք և փայլատակունք միայն պէտք էր՝ կարկտելու և շանթահարելու համար։

Այդ վայրկեանը մօտ էր։

Կայծակի արագութեամբ մի չարագուշակ գոյժ արձագանդ տուեց Կարսից մինչև Մասեաց ստորոտը, թէ ռուսի զօրքը մեծ հարուած է ստացել Օսմանեան բանակից։

Ռուսաց Նորեկ քաջընտիր Դրագունի (Լիշապոլոն) դունդը՝ իրանց

անհմուտ զօրավարի առաջնորդութեամբ՝ շրջափակուել է առաջի կողմից տաճկական զօրքից, իսկ ետևից՝ ռուսական անհաւատարիմ պարսիկ միլիցիայից (ռնկանոն զզրթ)։

Ոչ ոք չի կարողացել հսկել և իմանալ, որ միլիցիայի հրամանատար պարսիկ խանը գաղտնի բանակցութիւն է ունեցել տաճկի գլխաւոր հրամատարի հետ, իսկ այստեղ բոլոր պարսիկ գիւղերին է պատուէր տուել՝ որ նշանը տալուն պէս՝ նրանք յարձակումն գործեն հայ գիւղերի վերայ և սուրը քաշեն ու կողոպտեն բոլորին, մեծից մինչև փոքրը։

Միանուագ կազմակերպուած է եղել Օսմանցու խորամանգ փաշաների ձեռքով մի գունդ Քուրդ հրոսակներ, որոնք այդ յաջող բոպէում տաճկական դրօշակով երեք թնդանօթի ուղեկցութեամբ պէտք է միանային Ախուրեանի կողմի ափերի պարսիկների հետ և աւերածութիւններ անելով՝ հպատակութեան երդումն առնէին հայերից։

Կարգադրուած է եղել, որ դեռ Աղէքսանդրապօլը չ՝առած՝ պարսիկ բազմամարդութեան օգնութեամբ. Երևանին տիրեն։

Օսմանեան հրամանատարն իրագործեց իւր ռազմագիտական ծրագիրը. ասում են, մի երկու ժամի մէջ բնաջինջ արեց պարսիկ միլիցիայի շնորհիւ կորիճ և գեղանի Դրագուններին, դոցանից երկո՞ւ թէ երեք հոգի միայն դիպուածով ազատուել են։

Ցայանի չէ, թէ միլիցիայի դաւադրութիւնն ի՞նչպէս հրապարակ եկաւ, բայց անհերքելի ճշմարտութիւն է, որ դեռ ոչինչ չեղած, դեռ թշուառական Դրագուններ օրհասից մի շաբաթ յառաջ, Արագածոտնեան և Արարատեան դաշտի բոլոր հայերը գիտէին իրանց դրացիների նենգաւոր խորհուրդը և իրանք էլ իրանց կողմից պատրաստուեցան։

Հէնց այս ճգնաժամերի մէջ մեր հերոս Բղդէն, արհամարհելով ամեն արհաւիրք, մի կողմից իւր ցորենառութիւնն էր շարունակում, միւս կողմից հանգիստ չէր տալիս ջհուտ Աղաջանին։

Աղաջանը բացասական պատասխան էր ուղարկել Բղդէին տէր-Ցակովբի բերանով, անարգել էր իւր հոգատարութեամբ հացի տէր եղած չարչու. ապերախտութիւնը և շտապում էր վերահաս փոթորիկներն անցնելուն պէս՝ պսակել իւր աղջկանը։

Բայց Աղաջանի բարկութիւնը կրկնապատկուեց, երբ մի երեկոյ իւր փեսայ Սահակը յանկարծ ներս բերեց քարշկռտելով մի պառաւ կնոջ։

Սահակը պատմեց, որ այս կնոջը բռնել է Աղաջանի շեմքի տակը փորելուս։

Կինը Տուտուն էր. նա իւր բերած թլիսմներն էր գործ դնում։ Պառաւն այլ ևս թոյլ չը տուեց իրան խուզարկելու, իւր ձեռքով հանեց երեք կախարդական փաթեթները և դրեց Աղաջանի յառաջը։

Նա ոչ միայն չը խոստովանեց իւր մասնակցութիւնն այս գործի մէջ, ընդհակառակն հաւատացրեց, որ ինքը մեղադրել է Բղդէին և մօրը իրանց անխիղճ վարմունքի դէմ, որ չը վախենալով Աստուածային արդար բարկութիւնից՝ ուզում են սատանայական հմայութիւններով երկու տարուան նշանը քանդել։

Տուտուն կծու երդումներով հաւատացրեց, որ ինքը մտադիր է եղել անձամբ թլիսմի փաթեթները Աղաջանին ներկայացնել, բայց եթէ այդ նա չի արել և միանգամից դուռը չի բացել ու ներս եկել, այդ այն յարգելի պատճառաւ է եղել, որ ինքը Բղդէն դրացու պատի տակից հսկում էր և վերահասու էր իւր գործողութեանը։

Աղաջանը պատառոտելով թլիսմի գրերը՝ սպառնաց Բղդէին Տուտուի ձեռքով, որ եթէ նա ձեռք չի քաշիլ իւր յիմարութիւններից, ինքը ստիպուած կը լինի դիմել աւելի զսպիչ միջոցներին։

—Այնքան ծեծել կը տամ քեզ, ապսպարանք արեց Տուտուի ձեռքով Աղաջանը Բղդէին, որ շաբթէ շաբաթ կը գժուես։

Տուտուն վերադարձաւ և տանտապատիկն աւելացրած՝ պատմեց Բղդէին, ասելով՝ թէ իւր անձը կապուտ լեղակ է դարձել Աղաջանի և իւր փեսացուի մահկանացուներից։

Լալով պատմեց Տուտուն, թէ չոքել համբուրել է Աղաջանի ոտքը, համաձայնել է սիրով կրել ամենատեսակ ծեծ ու պատիժ, միայն թէ իրան դարձնէին իւր ծոցից հանած թլիսմը, իբր թէ ինքը կամեցել է հաւատացնել, թէ այդ թղթերը ոչ թէ սիրահարական յուռութքներ էին, այլ իւր որդու գլխացաւի գրերը։

—Աղաչեցի, գլուխս ոտքի տակին մատաղ անել խոստացայ, շարունակեց Տուտուն, բայց ինչ օգուտ՝ ուշաթափուեցայ, փոքր մնաց

խելքս կորցնում էի, երբ յանկարծ երեք փաթեթների բոցը լուսաւորեց մութը տունը, օջաղի մէջ վառուող կրակը մի բոպէումը լափեց իմ դառն քրանքի արդիւնքը։

—Նա՛ տ լաւ, գլուխը թափահարեց Բղդէն, տեսնենք՝ թէ ո՞վ ո՞ւմից վրէժ կ՚առնի։

Բայց ոչ Աղաջանն իւր սպառնալիքը գլուխ տանելու ժամանակ ունեցաւ և ոչ Բղդէն կամեցաւ շուտով իւր մտքումն յղացած խորհուրդը իրագործել։

Ի՞նչ մանր և չնչին կրքեր յագեցնելու միջոց էր, երկիրն արիւնը վերցրել էր։

Դեռ նոր բերանից բերան թռչում էր Դրագունի գնդի կոտորումի գոյժը, ահա Արագած լերան հիւսիսային հայ գիւղերը սասանեցան։

Արագածի արևմտահիւսիսային սահմանամօտ հայ գիւղերում Քրդի հրոսակներն իրանց համայնքների գլխաւորների առաջնորդութեամբ Օսմանեան դրօշակը տնկեցին և հպատակութեան խոստումն առան։

Քրդերից խրախուսուած մեր պարսիկ դրացիները խմբաւորուեցին և յարձակուելու պատրաստուեցան։ Ընչասիրութեան քաղցը այնքան ուժգին էր նոցա մէջ, որ էլ չը սպասեցին Օսմանեան դրօշակին և թնդանօթին, այլ խմբակներով յարձակում գործեցին այս և այն գիւղերի վերայ։

Բայց որովհետև, ինչպէս ասացինք, հայերն էլ իրանց կողմից պատրաստ էին, ամեն տեղ պարսիկներն անյաջողութիւնի հանդիպեցան և յետ ընկրկեցին։

Կատաղի էին դարձել հայերը. տասն և վեց տարեկանից վեր, ամեն տղամարդ, բացի դաշոյնից, մի քանի կրակ ունէր վրան։ Սիրելի էր տեսնել, թէ ինչպէս երեկուան խաղի գնդակով զուարճացող պատանին այսօր մի երկու ատրճանակ գօտկածալումն ամրացրած՝ մի ծանր հրացան էլ ուսին դրած՝ ցորեկ ու գիշեր հսկում է հերթով գիւղի շրջակայքում։

Հրացաններից շատերը սեպհական էին, մի մասն էլ ստացել էին Պետութիւնից։

Զ՚ունեցողներին տէրութիւնը ղէնք, վառօդ ու գնտակ էր ընձեռել։

Իւրաքանչիւր գիւղ իւր ամուր և ապահով մասում ժողոված իւր ընտանիքը և երեխաներին, պաշտպանուում էր։

Ամեն գիւղ իւր գլխաւոր հրամանատարը, իւր յինապետներն ու տասնապետներն ունէր. ամեն մէկի պաշտօնը որոշ էր և յայտնի։

Բացի մասնաւոր անձնապաշտպանութիւնից, մերձաւոր գիւղերը միմեանց փոխադարձ օգնութիւն հասնելու ուխտ էլ արել էին։

Կարբու յինապետներից մէկն էր Ջհուտ Աղաջանը։ Նորան ստորադրեալ էր ուրիշների կարգում և իւր փեսայ Սահակը, իսկ Կարբու ընդհանուր հրամատարն էր ինքը՝ իւր սիրելի հօտի անձնադիր հովիւ քաջասիրտ տէր-Յակովբը։

Միակ բացակայ անդամը Կարբու բնակիչների մէջ էր Բղդէն, որ իբրև պաշտօնական անձն, իրաւունք չ'ունէր մասնակցելու համայնական պարտակատարութիւններին։

Մի քանի գիշեր Բղդէն էլ Կարբի չէր գալիս, ոչ ոք էլ հետաքրքիր չէր լինում իմանալ նորա գիշերելու տեղը։

Միայն Սալբին իբրև մայր՝ հոգւոց էր քաշում իւր որդու տեսքովը կարօտած։ Նրան էլ մխիթարում էր իւր գրկից Ցուտու Նանը՝ օրական մի քանի անգամ գալով նորա մօտ քթախոտ քաշելու։

Մի երեկոյ վերջնալուսից յետոյ, մինչ գիւղապահ ղինակիրները դեռ նոր դուրս էին եկել իրանց հսկողութեան պաշտօնը կատարելու, Կարբու արևմտահիւսիսային կողմից երեք ձիաւոր կամեցան Կարբի մտնել։

Գիշերապահութեան հերթը Ջհուտ Աղաջանի խմբինն էր։ Աղաջանը դեռ տանից չէր եկել, նորա տեղը կատարարիչ էր ժամանակաւորապէս իւր փեսացու Սահակը։

Վերջինս տեսնելով հեռուից ստուերները, կարգի հրաւիրեց իւր խմբին և գոչեց.

—Ո՞վ էք, մի՛ մօտենաք, ասա թէ ոչ գնդակահար գետին կը գլորուիք։

—Ես եմ, Սհօ եղբա՛յր, երկիւղ մի՛ կրիր, ձայն եկաւ դիմացից։

—Իսկ ուղեկիցներդ ո՞վ են, կրկին հարցրեց Սհօն։

—Իմ ձիաւորներն են։

—Իրաւունք չը կայ գիւղը թուրքեր տուն թողնել. եթէ ուզում ես գալ, պէտք է դրանց յետ դարձնես։

Դեռ հանդիպից պատասխան չը ստացած՝ Սհօն մի մարդ վազեցրեց իւզբաշու եռևից։

Իւզբաշի կոչուում էր խմբապետը։

Այս խմբի իւզբաշին գիտենք որ Աղաջանն էր։

—Դու մի՞թէ ինձ չը ճանաչեցիր, Սհօ եղբա՛յր, կրկին ձայն եկաւ հակառակ կողմից շատ ուշ։ Երևում է, որ եկաւորների մէջ մի կարճ խորհրդակցութիւն էր կայացել։

Առաջին անգամից ճանաչեցի, պ. Բազդասա՛ր, պատասխանեց Սհօն, բայց եթէ հետիդ մարդիկը թուրք են, իրաւունք չ՚ունիմ առանց իւզբաշու հրամանի ներս ընդունել։

Մինչ այս, մինչ այն՝ Աղաջանը ձին հեծած եկաւ և իմանալով զորձի էութիւնը՝ յառաջ կանչեց Բղդէին իւր ընկերներով։

Գիշերը պարզ էր. լուսինը 18 օրական լինելով՝ շատ ժամանակ չէր, որ իւր աղօտ փայլը սփռել էր աշխարհքի երեսին, բայց լուսնի լոյսը բաւական էր յայտնի կացուցանելու Բղդէի ձիաւորներին։

Նոքա էին Արագածի լանջի վերայ գտնուած Ք. գիւղի բէգզադէքանցից երկուսը; որոնք որքան և ազնուատոհմ՝ բայց մարդասպան աւազակների համբաւ էին հանել ամբողջ գաւառումը։

Բղդէն Աղաջանին բարև տուեց և մօտ եկաւ։

—Ո՞րտեղից այս կէս գիշերին, սառնութեամբ հարցրեց Աղաջանը։

Գիւղերից. մի քանի խալվար ցորեն էին պահանջել, Թալինի կողմովը ճանապարհ դրի և վերադարձայ։

—Իսկ սրանց ընչո՞ւ ես քեզ հետ շրջեցնում։

—Թալինցի ձիաւորների հետ եկայ մինչև սրանց գիւղը, նրանց վերադարձրի և սրանց հետս վերցրի։

—Եւ երկիւղ չը կրեցի՞ր։

—Ընչի՞ց և ո՞ւմից։

—Իբր թէ դու աշխարհքից տեղեկութիւն չ՚ունիս, որ Օսմանցին ռուսին յետ է քշել, քուրդը Թալինի գաւառն է մտել, սարի վրայի պարսիկ գիւղերն էլ պաարատուել են մեր վրայ յարձակուել։

Բղդէն երդուեց, որ ինքը Թալինի կողմից ցորենը ճանապարհ է ձգել իւր հսկողութեամբ, թէ մի քանի օր է՝ ինքը թուրք ու հայ գիւղերում շրջում է և ոչինչ վտանգ կամ շփոթ չի նկատել։

Ապա դառնալով իւր ուղեկիցներին ասաց.

—Տղէ՛ք, տեսնում էք մեր հայերի պատրաստութիւնը, չը լինի՞ թէ յիմարանաք, մոքներովդ չարութիւններ անցկացնէք, եթէ ուրիշներն էլ չը լինին, մեր Սհօն հերիք է ձեզանից տասին գնդակ-խորով անել. տեսնո՞ւմ էք՝ ինչպէս գեղեցիկ զրահաւորուած է, լաւ տնտղեցէք սորա դէմքին ու հասակին. ինքը նշանած տղայ է, մուրազի վրայ է, մի քանի օրից փափագին կը հասնի. մեր իւզբաշի Աղաջանի փեսացուն է։

—Աստուած տա՛յ, Աստուած տայ, կրկնեցին թուրքերը, կորիճ տղամարդ է երևում, ջիւան է, ջահել է։

—Առանց շատախօսութեան վերադարձրու թուրքերիդ և ինքդ գնա քո տունը, խստութեամբ պատուէր արձակեց Աղաջանը։

—Տղէք, ձայն տուեց Բղդէն, իւզբաշի Աղաջանը նեղանում է, որ դուք գովութեամբ էք խօսում իւր փեսացուի վերայ, բաւական է, շնորհակալ եմ, կարող էք վերադաւնալ ձեր գիւղը։

Թուրքերը գիշեր բարի մաղթելով յետ գնացին, իսկ Բղդէն մնաւ Կարբի և իջաւ իւր տանը։

—Դու քո հացը կերար, իւզբաշի Աղաջան, քո փեսայ Սհօյիդ հետ միասին, Ալին ու Մահմատ-Վալին այսուհետև ականակիր խաւարի մէջն էլ կարող են հարիւրաւոր մարդկանց մէջ որոշել քեզ ու քո փեսին, եթէ էս գիշեր չը յաջողեցրին, էգուց կամ էլօր երկուսիդ արևն էլ մեր կը մնցնեն, դեղին ոսկիքը ձեր ուղուրին են նրանց գրպանը մտել. էն ժամանակը, Եղիկ ջա՛ն, չոքէ չոք ոտս կը դաս։

Լ.

ՈՒՐ ԶԱՐԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆՆ ԱՆՊԱՏԻԺ Է ՄՆՈՒՄ

—Մողնին տարա՛ն, տուրբ Գէորգը քանդեցի՛ն։

Ահա այն բօթաւոր լուրը, որ փոթորկալից քամու նման խուռվեց առանց դորան էլ անհանգստութեան մէջ ծփացող և մոլորուած Մողնին շրջապատող հայ գիւղերը։

Աշտարակ՝ հարաւից, Կարբի՝ հիւսիսից և Փարբի՝ արևմտքից. երեքից առաջին երկուսը զուտ հայաբնակ, վերջինը հայ ու թուրք խառն մի գիւղ։

Վերջինիցս օգնութիւն սպասելն աւելորդ էր, վաղի առակի պէս՝

քաչալը դեղ իմանայ, իւր գլխին կանի, ինքը աշնան սերևի նման դեղնել է սեպհական անհաւատարիմ դրացիներից, երկիւղից մի անանշան հողմիկի հարուածը բաւական է նրան սալարեցնել. իսկ առաջին երկուքը նոյնպէս իրանց գլխի ճարը տեսնելու հոգսերումն են. հետևաբար ժամանակ չէին կարող ունենալ ուշադիր լինել գուշաբերների ձայնին։

Սխալ ենթադրութիւն. հայը խաղաղ ժամանակ մուացկոտութեան ենթարկուած՝ անտարբեր է գէպի ինքնաճանաչութեան վսեմ զգացմունքը, իսկ նեղութեան ժամանակնա գիտէ անձնազոհ գտնուել, արհամարհել ամենայն դժուարութիւններ, տանջանքներ, մահ, մանաւանդ երբ վտանգը սպառնում է իւր դարաւոր նուիրականութիւններին, իւր կրօնին, իւր ազգային սրբութիւններին, իւր եկեղեցւոյն։

—Մոզնին տարա՞ն, վանքը քանդեցի՞ն։

Հերիք էր այս երկու խօսքը գիշերուան թանձր մթութեան մէջ հանէր մի աշտարակցու, կարբեցու, մի հեռու կամ մօտիկ հայի ականջին և սպասելու էր այն՝ ինչ որ կատարուեցաւ։

Գոյժը տարածողը վանահօր կողմից ուղարկուած մոզնեցիք էին։

Մոզնի գիւղում գտնուած սուրբ Գէորգայ վանքը, թէպէտ մեծ և հռչակաւոր ուխտատեղի է և նորա ուխտի ժամանակ՝ գլխաւորապէս աշունքը՝ տասնեակ հազար ժողովուրդ հինգ վեց աւուր ճանապարհից խռնուում են լիզել հինաւուրց մենաստանի քարերը, բայց նա չունի մեծ միաբանութիւն։

Հասարակ օրերի մշտակայ վանքականները մի վարդապետ է վանահայր անուամբ, մի պառաւ տնտես կինէ, որ հայր սուրբի համար պարզ և անպաճոյճ կերակուրներ է եփում, նորա փոխնորդն է լուանում և վանքին մատաղ բերած երկու երեք կովերն է կթում, մի Մշու երկրացի՝ հայրենիքից փախած՝ վանքի չորս պատերի մէջ պատսպարուած, անվարձ մշակ է, որ ամառները գոմի դրանն է խորշում յոգնած ու լախտուած դաշտիցը վերադառնալուց յետոյ և ձմեռը գոմի օդայումը մրափում, լուերի մէջ խումփացնում և մի պատանի մոնթ է՝ վարդապետի ազգականներից կամ ծանօթներից՝ որ յաւուկ նրան աշակերտելու և ծառայելու համար եկած է։

Ուրեմն ընդամենը չորս կամ առ առաւելն վեց հոգի են, որոնց

վճռած է վանքի լայնատարած բակի մէջ ապրել և վանքի պաշտպանութեան իրանց անձը նուիրել։

Սոքա միայն են և ուրիշ ոչ ոք, որ տարին բոլոր ընդունում են և պատուով ճանապարհ են դնում վանքն այցելող հայ և օտարազգի ուխտաւորներին, սոքա են սուրբ Գէորգայ թանգարանի, մասունքների և սրբազան անօթների աւանդապահները։

Ոչ պարսկական բռնակալ իշխանութեան օրերում և ոչ մեր ժամանակները լսուած չէր, որ սակաւաքանակ վանականները վտանգի ենթարկուած լինէին։

Ճիշդ է՝ վանքը շրջապատած է քառասկուսի հաստահիմն պարսպով, դեռ մի ուրիշ ամուր պատնէշ էլ բաժանել է բակն արտաքին և ներքին մասերի, բայց այդ ամրութիւնները ոչինչ նշանակութիւն չունէին հրոսակների յարձակմունքների դէմ, եթէ մի երկու տասնեակ ձիաւոր մոռդրուէին խրամատել պարսպի մի պատը և ներս խուժել վանքի բակը, դժուար չէր նմանապէս կրնկահան անել երկփեղկեայ դռները։

Զէ, մոռածելն անգամ յանցանք էր։

Սուրբ Գէորգայ հրաշագործութեան հռչակը սարսափ էր ներշնչել դրացի անքրիստոնեայ մահմեդականին և քրդին, ոչ սակաւանդամ պարսկի մօլլէն կենդանի մատաղով սուրբ Գէորգայ դուռն է եկել, մոմ է վառել և գանձանակ է տուել. ընչի՞ց, կամ ո՞ւմից, ապաքէն, պէտք է երկիւղ կրէին վանքցիք, կամ ընչո՞ւ կասկած կը տանէին, թէ մի օր ստահակ մարդիկ կարող են իրանց դարևոր սովորութիւնները ոտնատակ տալ, կարող են յանդգնել և պիղծ ձեռներով մօտենալ մեծահամբաւ սրբավայրին։

Եթէ այս յարգելի և ծանրակշիռ հանգամանքները չը լինէին, ոչ վանքի հարաւային պարսպին կից 15 տուն Մողնի գեղն իւր մի քանի քաղցած ու տկլոր անհոգ գիւղականներով և ոչ նոյն ինքը վանահայրը՝ այս երկիւղալի ժամանակն՝ այսքան ապահով ու անվրդով կը լինէին։

—Հայր սո՛ւրբ, հայր սո՛ւրբ, բաղխում է սպասաւոր պատանին վարդապետի մենարանի փակած դուռը՝ կէս գիշերին։

—Անիծեա՛լ, ի՛նչ ես անհանգիստ անում, դեռ կէս գիշեր չը կայ, ի՛նչ ժամի ժամանակ է, որ զարթնացնում ես, քեզ համար

սովորութիւն ես արել, չես թողնում՝ մի քիչ քնենք, ես այս առաւօտ ժամ չեմ գալու, եթէ կամենում ես, ձայն տուր բաշի գլխից տէր Բարսեղին, թող գայ ժամն ասէ։

—Զարթի՛ր, հայր սո՛ւրբ, ժամի համար չեմ քեզ վերկացնում, դեռ կէս գիշեր էլ չի եղել։

—Ուրեմն ի՞նչ ես գլուխս ցաւացնում։

—Զե՛ս լսում դրսի դրան բաղխումները, վանքը պատել են, թուրքերը դռները ջարդում են։

—Իրա՛ւ, այս ի՞նչ թխթխկոց ու շառաչիւն է, վերցատկեց հայր սուրբը և անմիջապէս մի խելացի կարգադրութիւն արեց։

—Եթէ թշնամին յարձակումն չի գործել գիւղի վերայ, հրամայեց վանահայրն իւր փոքրաւորին, իջիր պատովը, զարթնացրու տէրտէրին և մի քանիսին, իսկոյն ուղարկի՛ր Աշտարակ, Կարբի ու Փարբի օգնութիւն խնդրելու. վնաս չունի, դուներն ամուր են, մանաւանդ միջի դուռը երկաթապատ է, մինչև տեղահան անելը օգնութիւնը վերայ կը հասնի։

Պատանու ուղարկած մողնեցիքն էին, որ մի շնչի վազելով՝ շփոթ ձգեցին վերոյիշեալ գիւղերը։

—Շո՛ւտ, քաջ եղբայրնե՛ր, կարգադրեցին հսկող իւղբաշիքը, գիւղը հաւար ձգեցէք, թող բոլորեքեան ղէնք վերցնեն, մի մասը գիւղը պաշտպանեն, միւսը զինաւորուած՝ շտապեն Մողնին պաշտպանելու։

Հայր սուրբն ուղիղ դատեց, վանքը կողոպտող հրոսակները՝ թուով յիսունի չափ՝ դեռ նոր քանդել էին պարսպի արտաքին պատը և սկսում էին խոռել գոմի պատը, որ միակ յարմար տեղն էր ներսի բակը մտնելու համար, երբ Աշտարակու և Կարբու սպառազինած ձիաւորները կրակ կտրած՝ միաժամանակ վրայ հասան։ Քիչ միջոցից մի քանի փարբեցիք էլ հասան։

Նեփոթն ընկաւ թուրքերի մէջ։

Քանդած պատի մօտ պահապան կարգած ձիաւորներն իմաց տուին իրանց ընկերներին օգնութիւն եկողների մասին և աւերիչները յետ դարձան։

Հայերը մնացել էին մոլորուած, դրսի դուռը փակ էր, հարաւային կողմի պարիսպը և Մողնի գիւղը նոյնպէս անվնաս, իսկ վար-

դապետն ու մողնեցիք խցերի կտերը աղաղակ և գոռոցներ էին հանում։

—Հայր սո՛ւրբ, ձայն տուեց Աշտարակցի իւղբաշի աւչի Փիլումը, ո՞ւրեն Թշնամիքը։

—Օրհնեա՛լ լինիք, քա՛ջ դաւակներս, Թշնամին ներս է լցուել՝ արևեան կողմից պատը քանդելով, ի սէ՛ր Աստուծոյ, դուք զգոյշ եղէք, չը լինի՝ Թէ յանկարծ կուռի բանուիք, նոքա ձեզանից կրկնապատիկ աւելի են, ես վերնայարկի լուսամտից լաւ դիտեցի։

Փիլումը փորձառու զօրավարի նման իւր վերայ առաւ ընդհանուր հրամանատարութիւնը և իւր գունդը, եթէ կարելի է այսպէս ասել, երկու բաժանեց, կարբեցիներին և փարբեցիներին գիւղի տակովն ուղարկեց պարսպի արևմտեան կողմը փակելու, իսկ ինքը իւր խմբովն անցաւ արևելք։

—Ես ինքս ներս կը մտնեմ բակը, կարգադրեց Փիլումը և մի երկու գնդակ կարձակեմ դէպի Թուրքերը, շփոթ կը բարձրացնեմ, եթէ Թշնամին յանդգնի անուշադիր գտնուել և կամենայ վանքի ներսի բակը մտնել, մենք ետևից ջարդ կը տանք, իսկ եթէ փախուստ տալու լինի, Թոյլ տուէք առանց արիւն Թափելու հեռանան։

Փիլումի կարգադրութիւնը զուր անցաւ։

Յանկարծ մէկմէկու ետևից դուրս Թափուեցին Թուրքերը և վախկոտ նապաստակի նման՝ կորչում էին իրանց որսորդների ձեռքից։

—Ոչ մի գնդակ զուր տեղը չը կորցնէք, ուզում էր հրամայել Փիլումը, բայց խօսքը բերանին մնաց, փախչողների միջից մի հրացանի պայթիւն լսուեցաւ. գիշեր էր, գնդակը կրակ կտրած՝ շեշտուեց դէպի Կարբեցոնց խումբը։

—Ես ընկայ, տղէ՛ք, վրէ՛ժ առէք, ձայն տուեց առաջապահ ձիաւորը և գլխի վայր ձիուց գետին ընկաւ։

—Ո՞վ էր ընկնողը, գոչեց Փիլումը և դեռ իւր պատասխանը չը ստացած՝ ինքն իւր հրացանն ուղղեց դէպի գնդակը դուրս Թռած ուղղութիւնը։

—Աղաջանն էր, մեր իւղբաշին, լսուեց կարբեցոնց կողմից։

—Վրէ՛ժ, առիւծի նման մռնչաց Փիլումը, քամակիցս եկէք, սպանե՛նք, բրդե՛նք և ոչ մի Թուրքի չը Թողնենք կենդանի յետ դառնան։

—Եալլա՛, սուրբ Գէորգը մեր կռանը կենա՛յ, գոչեցին բոլորն քեան և Փիլումի հետ յառաջ մղուեցան։

Գնդակների շաչիւնը և փայլը գիշերուան խաւարի մէջ նմանում էր դարբնոցի սալի վրայից դուրս ցայտած կայծերի, երբ կռանահարները հաստակուռ մուրճերը կարգով զարկում են հրաշէկ երկաթին։

Վերջապէս լռութիւնը տիրեց, էլ ձայն ու ձուն չի լսուում, էլ ձիրանոնց դոփիւն և դրոփիւն չը կայ։

Տեղը մնացին երկու-երեք թուրքեր, որոնք Փիլումի և ուրիշների գնդակներից Մահմեդի արքայութիւնն էին վերափոխուել։

—Բաւական է, տղա՛յք, վերադարձէք ամենքդ ձեր գիւղերը, կարգադրեց Փիլումը, սպանուած թուրքերն էլ թող տեղն ու տեղը մնան, եթէ իրանք չը տանին, էդուց մենք նաչալնիկին իմաց կը տանք։

Մեր տղայքը Փիլումի տնօրէնութեամբ վերադարձան։

Ուչինչ բանով կարբեցիք չը համաձայնուեցին Աղաջանի մարմինը թողնելու Մողնումը. հայր սուրբը շատ յորդորական խօսքեր ասաց, բայց հնար չ'եղաւ։

Կարբեցիք իրանց մեռեալը կապեցին նորա ձիու վերայ և մեծ սգով յետ դարձան։

Հաւատարիմ կենդանին իւր տիրոջ մարմնի մօտից չէր հեռացել։

Կարբու և Մողնու միջասահմանումը Քասախի քարքարուտ ափին մօտ, ճանապարհից մի քայլ հեռու գտնուում է Մողնու սուրբ Գէորգայ նախկին վանահայրերի և միաբանների գերեզմանոցը։

Նոյն տեղումը՝ սրբակեաց ների շիրիմներից դէպի արևելք՝ այսօր էլ ղոյգ կանգնած են իրար մօտ երկու բարձրադիր, մամռապատ «ձիաքար» կոչուած տապանաքարեր։ Եթէ յիշողութիւնս ինձ չի դաւաճանում, դամբարաններից մէկի վերնագիրն է ուստա Մուրատինը։

Աւանդութիւնն այսօր էլ Մուրատին ընդունում է սուրբ Գէորգայ հրաշակերտ վանքի կառուցանողը։ Միւս տապանը վերագրուում է քաջահմուտ վարպետի ուշիմ աշակերտին։

Մի փոքրիկ «Սև չալու, կամ դժնիկ» կոչուած փուշ՝ չեմ սխալուիլ, եթէ ասեմ՝ դարերով անջատել և կրկին շաղկապել է միմիանց հետ այդ երկու յիշատակարանները, որոնք առանձին իմն պատկանքով գրաւել են տեղացիների քաղցր համակրանքը։ Ամեն ոք սրբազան պարտականութիւն է համարում անձին՝ այնտեղից անցկենալուս՝ յիշել Մուրատին և իւր աշակերտին և «Աստուած ողորմի սրանց հոգւոյն» խօսքերի հետ պատմել իւր ուղեկցին՝ վարպետի և աշակերտի նահատակութեան հետաքրքիր պատմութիւնը։

Անցքը շատ կարճ է. Մուրատը հոգւով և սրտով սիրելուս է եղել իւր աշակերտին՝ նորա մեծ ընդունակութեան և հմտութեան պատճառաւ. նրա ասութեամբը՝ աշակերտն իւր աջ կուռն է եղել։

Վանքի մեծ կաթուղիկէն կառուցանելիս՝ աշակերտի ոտքը սահում է և նա վայր ընկնելով մեռնում է։

Զարաղէտ դժբաղդութիւնը Մուրատին բարոյապէս ընկճում է. նա յուսահատուում է, ոգևորութիւնը կորցնում է և չի կամենում շէնքը շարունակել։ Մուրատը Վանահօր և ուրիշների թախանձանքներին զիջանելով՝ վերջապէս մի քանի օրից իսպառ աւարտում է գմբէթը և վերջին քարն ամրացնելուց յետոյ՝ ինքն իրեն գոհավէժ ցած է գլորում այն բարձրութիւնից։

Վախճանը բոպէական է լինում։

Մուրատի վերջին խօսքն այս է լինում. «Ի՛նչ կարող է գործել ձախ ձեռն առանց աջի»։

Հաղիւ վանքին օգնութիւն եկած կարբեցի ձիաւորները հասել էին Մուրատի գերեզմանի հանդէպը, որ ամպերի պատառուածքներից լուսնի լուսով նշմարեցին նրանք վարպետի և աշակերտի տապանների արանքին փշի թփի ստուերումը շարժուող մի էակ։

Բտրինենց Սահակը անհեռատեսութեամբ ձին յառաջ վարեց եղելութիւնը ստուգելու։

—Որսն իւր ոտքովն է գալիս, Ալի բէ՛գ, գործերս յաջող է գնում, Մողնումն Աղաջանի գլուխը խաչեցինք, փեսացուն էլ հիմի իմ գնդակին մատաղ կը լինի և մենք մեզ խոստացած ոսկիքը վաղը դրպաններս կը լցնենք. իսկէն խօսքին տէր մարդ է։

Այս խօսքերի հետ միասին Մուրատի գերեզմանաքարի տակից գլուխը վեր բարձրացրեց մի թուրք և հրացանն ուղղեց դէպի Սահակը։

Գնդակը փշրեց Սահակի ձախ ուսագլուխը։

—Դաւադրութի՛ւն, մեր տղէ՛ք, գոչեց Սահակը և ուշք չը դարձրած իւր վէրքին՝ ատրճանակով փոխադարձ մահացու հարուածը տուեց հակառակորդի ուղիղ կրծքի մէջ տեղից։

Թուրքն անշունչ տարածուեց գետնին։

Նոյն այդ միջոցին աշակերտի գերեզմանաքարի ետևից մի ուրիշ գնդակ արձակուեց դէպի Սահակը։

Հարուածն անյաջող անցկացաւ. գնդակը շաչիւնով սլացաւ Սահակի գլխավերևով։

Դարան մոած մարդը տեղից կանգնեց և կամենում էր թուրը պատեանից դուրս քաշել։

Սուրը մնաց կիսահանել։ Կարբեցիներից, մի կորիճ երիտասարդ հայրենական խօսքերով յաւաջ մղուեց և քրդական կեռակուռ սրով դաւաճանին խոր խոցեց մինչև թոքերը։

Նոգենաւի հատուածական փոնչոցի նման դուրս էր փչում արիւնը՝ շնչառութեան հետ միասին՝ գլորուողի լայնաբերան վէրքի ճեղքից։

—Անրակի ոսկրի կէսը մնացել էր պարանոցին կպած միւս կողքը կեան հետ կախ էր ընկել։

—Աղայ Մողնի՛ն... մեր պատի՛ժը... տուե՛ց... Մահմատ-Վալի բէ՛գ... նա կը պատժի և մեզ դրդողի՛ն... ա՛խ... խօջա...

Խռխռոցը մեղմացաւ, կիսահնչիւն և կիսաւարտ խօսքերը ասողի բերանումը սառեցին։

Մինչ այս, մինչ այն, Կարբեցիք գրկել իջեցրել էին ձիուց Սահակին և մէջքը գերեզմանաքարին դէմ տուած՝ աշխատում էին դադարեցնել վէրքից դուրս թորած ապաժոյժ արիւնը։ Դաւադրութի՛ւն, տղէ՛ք, ուշակորոյս կրկնեց մի քանի անգամ Սահակը, այս սպանուածներին ես ճանաչեցի... սրանք երեկ գիշեր մեր գիւղի կողքից յետ դարձան... մի վատ մարդի մատը խառն է այս անբաղդութեան մէջ...։

Սահակն այլ ևս չը կարողացաւ շարունակել. նրա ուշքը գնաց. նա հազիւ ծանր շնչում էր։

Անկարելի էր Սահակին ձիու վերայ նստացնել։

Երիտասարդներից մի ուժեղը առաջարկեց իւր ծառայութիւնը։

Վէրքը խնամքով պատած՝ Սհոյին գրին այս տղայի շալակը և ամուր կապած՝ առան գնացին։

Թուրքերի մարմինը մնաց գերեզմանոցումն ընկած։

Դաւառական վարչութիւնը միւս օրն ամէն տեղ որոնել տուաւ և չը գտաւ ոչ միայն այս երկու սպանուածներին, այլ և փախչող բազմութեան միջից ընկնողներին։

Շատ շուտ լուր տարածուեց, թէ Վարչութիւնը հէնց երկրորդ օրը բացել է սպանուածների հետքը։

Աղաջանի մարմինը հողին յանձնուեց առանց աղմուկ բարձրացնելու։

Նրա փեսացուն շարունակում էր կռիւս տալ կեանքի հետ։

Անկայուն դրութիւնը կարճատև եղաւ, տաճիկների հաշիւները սխալ դուրս եկան։

Բէհրուդովը մի անօրինակ քաջագործութիւն արեց, սակաւաթիւ զօրքով մի յանդուգն յարձակում գործեց Նա թշնամու առթիւ բանակի վերայ և ցրիւ տուեց։

Օսմանցին կրկին յետ փախաւ, Կարսումը փակուեց։

Շատ չը քաշեց, նա Կարսից էլ զրկուեց։

Բէհրուդովը Կարսն առաւ, յանձնեց իրան յաջորդող նոր հրամանատարին և ինքը վերադարձաւ հանգիստ առնելու...։

Եւամեայ պատերազմից յետոյ նոր հրամանատարը կապեց հաշտութեան պայմանը և խաղաղութիւնը վերականգնեց։

Կարսը դարձեալ յետ տրուեց իւր նախկին տիրապետող Օսմանցուին։

Յիսնական թուականների արևելեան պատերազմի վառ կրակը այսպիսով աւժամանակ մոխրակոյտի տակ անթեղուեց (ծածկուեց), թաղուեց։

Իմ դրախտի բաժին մայրիկս էլ նոյն հնարքն էր գործ դնում. առաջի օրը թոնրի խորքումը մոխրի մէջ թաղում էր կրակի թէժ կտորները, որպէս զի միւս օրը բաց անի, չորացած խուիներ դաբսի վրէն, կրակն աւելի ուժգին բորբոքի ու մեզ համար անուշ անուշ կերակուրներ պատրաստի։

(Կը շարունակուի)